

تحلیل تفاوت‌های جنسیتی زن و مرد در علوم تجربی و آموزه‌های دینی

مسلم محمدی *

چکیده

از جمله موضوعات در مباحث انسان‌پژوهی، تحقیق درباره تفاوت‌های طبیعی و تکوینی زن و مرد است؛ چه آنکه بررسی این تفاوت‌ها، همان‌گونه که وحدت انسانی آنها را می‌رساند، بیان‌گر ناهمگونی کارکردهای آنان خواهد بود. از سوی دیگر علاوه بر آموزه‌های دینی، تفاوت‌های طبیعی و تکوینی متعددی از نظر علوم پزشکی و روان‌شناسی میان زن و مرد به اثبات رسیده است. در این پژوهش ابتدا به تحلیل تفاوت‌های طبیعی زن و مرد از منظر علوم طبیعی و مفاهیم دینی پرداخته و در نهایت تحلیلی درباره پیامدهای رویکردهای یگانه‌انگارانه زن و مرد ارائه خواهد شد.

واژگان کلیدی: تفاوت‌های طبیعی، زن، مرد، آموزه‌های دینی، نظام جنسیتی.

مقدمه

مهم‌ترین پرسشی که این نوشتار در پی یافتن پاسخ برای آن است اینکه، آیا میان زن و مرد تفاوت‌های بیولوژیکی و فیزیولوژیکی وجود دارد؟ آیا این تمایزها تکوینی و طبیعی است یا ساخته و پرداخته محیط اجتماعی مردسالارانه؟

فرضیه این پژوهش آن است که در کنار اشتراک ماهوی انسانی زن و مرد، این دو به صورت ذاتی و تکوینی تفاوت‌های متعددی با هم دارند؛^۱ از این رو طبیعی است از نظر اجتماعی نیز نباید توقع همانندی آنها را داشت.

این نوشتار بر اساس نگرش‌های علوم تجربی شکل یافته است. بررسی مسئله اختلاف جنسی در آیات و روایات دینی، مجال دیگری می‌طلبد، اما از باب زمینه‌سازی پژوهش‌های جدید و تأیید تمایزهای پیش رو، یادآور می‌شود که دین نیز بر این تفاوت‌های تکوینی صحه گذارده و تأکید فراوانی بر آنها نموده؛ از این رو احکام متفاوتی برای این دو جنس تشریح نموده است که در پایان این بحث با برشماری نمونه‌هایی از این تفاوت‌ها، تحلیلی در این راستا ارائه خواهد شد.

راز تفاوت جنسیتی

پیگیری بحث در منابع علمی حاکی از تفاوت‌های متعددی میان دو جنس زن و مرد است؛ چیزی که پیشرفت علوم تجربی مانند روان‌شناسی فردی و اجتماعی، زیست‌شناسی و پزشکی نیز بر صحت آن مهر تأیید نهاده که فمینیسم‌ها نیز نتوانسته‌اند در مقام انکار آن برآیند؛ به خصوص آنکه آگاهی از هویت جنسی - مرد یا زن بودن - به صورت ناقص و ناخودآگاه از ۱۸ ماهگی تا ۳ سالگی در افراد شکل می‌گیرد (اسکویی و انصاری، ۱۳۸۰، ص ۱۲۱).

۱. البته نباید از نظر دور داشت که اختلاف‌نظرهایی که گاه در آرای علمی و تجربی در مسئله تفاوت‌ها به چشم می‌خورد، چنین می‌رساند که برخی از این فرق‌ها می‌تواند قابل خدشه و مناقشه باشد، اما کلیت مسئله به هیچ نحو قابل انکار یا توجیه نیست. در کتاب **شخصیت و حقوق زن در اسلام** اثر مهدی مهریزی، در فصل مربوط به تفاوت‌های زن و مرد، بحثی در این باره طرح شده است که می‌تواند برای خوانندگان قابل استفاده باشد.

از نظر علمی اثبات شده هر سلول بدن انسان از ۲۳ جفت کروموزم تشکیل شده است که ۲۲ جفت آن مشترک، ولی یک جفت آن در زن XX و در مرد XY است^۱. کروموزم Y باعث می‌شود جنین پسر باشد و متفاوت با الگوی دختر رشد کند (گنجی، ۱۳۷۰، ص ۱۸۰-۱۷۹). از این رو گفته شده زن، جنس پایه و مرد، جنس فرعی است؛ زیرا کروموزوم X عنصر اصلی موجودیت انسان است و انسان با کروموزوم Y که مردانه است، به وجود نمی‌آید (همان، ص ۱۹۲-۱۹۰). بنابراین کروموزوم‌های زنانه برترند؛ زیرا کروموزوم‌های X به کروموزوم‌های Y نیاز ندارد (حسینی و دیگران، ۱۳۸۱، ص ۱۲۴)؛ برخلاف کروموزوم‌های Y که به کروموزوم‌های X نیاز دارند.

از جمله دیگر تفاوت‌های روشن و همچنین مؤید به اکتشافات علمی اینکه، هورمون‌های جنسی نر باعث رفتارهای خشن و تهاجمی و رقابت و درگیری می‌شود؛ برخلاف هورمون‌های جنسی ماده که آرام‌بخش است و باعث رفتارهای صلح‌جویانه می‌شود (سیف و دیگران، ۱۳۷۷، ص ۳۴۳). مؤسسه «کنیزی» بزرگ‌ترین نهاد پژوهشی در زمینه سکس، در تحقیقات خود نشان داده که میل به ارتباط با زنان متعدد در مردان قرار داده شده که این نکته برای بقای نسل بااهمیت تلقی شده است (پیس و پیس، ۱۳۸۲، ص ۲۹۶-۲۹۴). همچنین موضوع وابستگی زن به مرد و استقلال‌طلبی مرد امری طبیعی است؛ چه آنکه مرد توان جسمی بیشتری از زن دارد و از سوی دیگر، زن از طرد شدن و انزوا هراس دارد و به محبت، وفاداری و درک شدن نیازمند است (گری، ۱۳۸۰، ص ۶۰-۵۹). همچنین نویسندگان مقاله «تبعیض جنسی» معتقدند: آنچه را پدران در رابطه با فرزندان‌شان باید بیاموزند، مادران به‌طور طبیعی دارا هستند (بازیس و جی. گلز، ۱۳۷۹، ص ۳۵).

این موارد دلیل روشنی است که اصرار برخی‌ها بر اینکه تفاوت‌ها تنها خاستگاه تربیتی دارند، درست نیست، بلکه باید گفت این تفاوت‌ها ریشه در زمینه‌های زیستی دارند (زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۸، ص ۵۷-۵۶). همچنین مدارک زیست‌شناختی این نگاه را که در قرن بیستم تفاوت جنسیتی را

۱. در همین راستا کتابی با عنوان زن و مرد: XY-XX توسط الیزابت بدانتز نوشته شده که توسط سرور شیوا رضوی ترجمه شد و نشر دستان تهران آن را چاپ کرده است.

مربوط به شرایط اجتماعی می‌دانستند، قاطعانه رد می‌کند؛ به این دلیل که هورمون‌ها و برنامه‌ریزی مغز، مسئول اصلی رفتارها، حالات و سلیقه‌هاست (حقگو، ۱۳۹۰، ص ۳۶).

در نهایت سخن پزشک معروف فرانسوی «الکسیس کارل» می‌تواند مؤید خوبی در این باره باشد. او در اهمیت توجه به تفاوت‌ها می‌گوید: نباید پرورش روحی و نوع زندگی دختر و پسر را با یک فرمول انجام داد. اشخاصی که تعلیم و پرورش اطفال را برعهده دارند، باید متوجه این موضوع باشند که چون وضع ساختمانی جسمی و روحی دختر و پسر با هم فرق زیاد دارد، در پرورش و طرز تغذیه آنها نیز باید تفاوت زیادی قائل شد (کارل، ۱۳۷۸، ص ۶۵-۶۴).

اما برخی فمینیست‌ها از اثبات طبیعی بودن منشأ تفاوت‌ها وحشت دارند. وقتی این نظریه طرح شد که تفاوت‌های اجتماعی معلول تفاوت‌های طبیعی است، سخت‌ترین تهاجم‌های فمینیستی را در پی داشت، یا هنگامی که تفاوت‌های مغزی دو جنس برای دانشجویان پزشکی تشریح شد، گروهی گفتند نباید این پژوهش‌ها را منتشر کرد و دستاوردهای بیست‌ساله را به چالش کشاند (علاسوند، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۸۴ و ۶۱).

نمونه‌هایی از تفاوت‌های طبیعی

در این تحقیق تلاش شده صرفاً نمونه‌هایی از تفاوت‌ها در تأیید مباحث تحلیلی ارائه گردد. البته فهم درست تفاوت‌های جنسیتی منوط به گزارش تبارشناسانه و تفکیک‌شده تفصیلی^۱ در این باره است که غالباً در دو گروه تفاوت‌های جسمی و روانی طرح می‌گردد.^۲

نمونه‌هایی از تفاوت‌های طبیعی بین زن و مرد بدین بیان است:

۱. گرایش به دین و مسائل معنوی در میان زنان بیش از مردان است. از این رو مردها بیشتر از زنان به مادیات گرایش دارند.^۱

۱. انواع تفاوت‌های جسمی، اجتماعی، انفعالات روحی، حواس ظاهری و باطنی، تمایلات جنسی و قوه مدرکه.

۲. جهت مطالعه برخی مباحث تحلیلی و آشنایی با منابع اولیه در این باره به آثار زیر مراجعه شود: **هویت و نقش‌های جنسیتی** (مجموعه مقالات)، به کوشش محمدرضا زیبایی‌نژاد؛ **روان‌شناسی تفاوت‌های فردی** اثر حمزه گنجی؛ کتاب **زن نوشته سید هادی حسینی و همکاران؛ جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی** (مجموعه مقالات جمعی از نویسندگان در همایشی با همین عنوان)؛ **خشونت خانگی علیه زنان** اثر محمدرضا سالاری‌فر.

۲. دختران به دلیل تمایل بیشتر به روابط گروهی و ایثارگرانه، در بازی‌های گروهی کمتر از پسران به وضع قوانین تمایل دارند. در یک مطالعه میدانی، پسران پنجاه مرتبه بیشتر از دختران حالت رقابت نشان دادند؛ درحالی‌که دختران بیست برابر بیشتر از پسران هم‌صحبتی و مشارکت را برگزیدند. همچنین پسران بیش از دختران در بازی‌های بی‌قاعده، شلوغ و آسیب‌زننده مانند کشتی و جنگ شرکت می‌کنند (حقگو، ۱۳۹۰، ص ۷۹).
۳. دختران به توان، استعداد و پیشرفت پسران توجه می‌کنند، اما پسران بیشتر به ظاهر و جاذبه‌های جسمی دختران توجه می‌کنند؛ همان‌گونه که بعد از ازدواج نیز پسران اول به بُعد جسمی و سپس به ابعاد عاطفی و اجتماعی دختر توجه می‌کنند، اما دختران برعکس آنها هستند (لطف‌آبادی، ۱۳۸۱، ص ۹۵).
۴. مرگومیر مردان بزرگ‌سال بیش از زنان است. براساس آمار، طول عمر زنان بین چهار تا ده سال و به‌طور متوسط حدود هفت سال بیش از مردان است (هاید، ۱۳۷۷، ص ۲۴۶).
۵. حساسیت پوستی جنس زن از همان بدو تولد بیشتر است و با نوازش بدنی، نشاط روانی می‌یابد؛ به‌گونه‌ای که گفته شده حساسیت پوستی زن ده برابر بیشتر از مردان است. این مسئله در مسائل جنسی تأثیر فراوانی دارد (حسینی و دیگران، ۱۳۸۱، ص ۴۳).
۶. میل جنسی مردان در جوانی بیشتر است، ولی میل جنسی زنان در میان‌سالی قوی‌تر است.
۷. ازجمله دیگر تفاوت‌ها در این حوزه اینکه، دستگاه تناسلی مرد حدود ده سال دیرتر از دستگاه تناسلی زنان از فعالیت بازمی‌ایستد، ولی محدوده مناسب برای بارداری زنان اندک است؛ چراکه بهترین سن برای بارداری زنان از ۱۹ تا ۲۵ سالگی است و بعد از ۳۰ سالگی قدرت باروری آنان کاهش می‌یابد (هاید، ۱۳۷۷، ص ۲۱۷).

۱. مسئله تفاوت‌های زن و مرد در دین‌داری و معنویت در مقاله‌ای با عنوان «معنویت و جنسیت» نگاشته ناصر آقابابایی و حجت‌الله فراهانی در مجموعه مقالات جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی به تفصیل مورد بحث واقع شده است.

۸. زنان در استفاده هم‌زمان از دو نیمکره مغزشان تواناتر از مردان هستند؛ به همین دلیل دو نیمکره مغز در آنها تخصصی نیست. همین امر از سطح تمرکز و دقت زنان در مسائل عمیق و پیچیده می‌کاهد (همان، ص ۱۹۱).

با این حال آیا توقع مردانه بودن زنان و به‌عکس، اعم از اینکه در ابعاد فردی باشد یا اجتماعی، با توجه به تفاوت‌های متعدد در سیستم جسمی و روحی مردان و زنان که به برخی از آنها اشاره شد، می‌تواند سخنی معقول و منطقی باشد؟

آموزه‌های اسلامی و تفاوت‌های جنسی

نه‌تنها منابع علمی حاکی از تفاوت‌های جنسیتی مرد و زن است، بلکه دین در عین تأکید صریح بر تساوی و اشتراک انسانی و معنوی آن‌دو، بیانگر تمایزهای گوناگون میان آنهاست.

در آموزه‌های اسلامی بنابر روایات معصومین(ع) تأکید شده است که تفاوت‌های جنسی زن و مرد را در آماده‌سازی برای انجام وظایف و مسئولیت‌ها از آغاز کودکی و در ادامه در دوران جوانی در نظر بگیرند. مضمون برخی احادیث در مصادر و منابع اسلامی در این‌باره قابل تأمل است؛ از جمله:

تأکید به فراهم نمودن برخی کارهای رقابتی برای پسران^۱، توجه به روحيات عاطفی و توان جسمی دختران و زنان (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۵، ص ۲۸، ۵۱۰ و ۵۱۲؛ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۸۲؛ الحر العاملی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۶۸) و یاد دادن اصول خانه‌داری به آنها^۲، پرهیز زنان و مردان از تشبه به یکدیگر در پوشش (همان، ج ۱۲، ص ۲۱۱)، برشمردن وظایف مردانه و زنانه برای هرکدام مانند تمکین زن از مرد و خودآرایی زنان برای مردان (همان، ج ۲۰، ص ۱۵۷؛ اعراف، ۱۸۹) و سفارش به نیکو شوهرداری زنان (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۷، ص ۱۶۶) و از سوی دیگر مدیریت مرد بر زن (نساء، ۳۴) و

۱. در روایات آمده به پسران خود شنا و تیراندازی بیاموزید (الحر العاملی، ۱۳۷۴، ج ۲۱، ص ۴۷۵ و ۴۸۱).

۲. در برخی روایات آمده به دختران خود بافندگی بیاموزید (همان، ص ۱۷۶).

اینکه دختران از کودکی سرشار از احساس و عاطفه‌اند که تا دوران مادری و بزرگسالی ادامه دارد.^۱

این موارد از جمله دلایل رسمیت داشتن نظام تفکیک جنسیتی در اسلام است. علاوه بر موارد فوق، نمونه‌های زیر از فحوا و حتی تصریح بسیاری از روایات منقول از معصومین اصطیاد شده است:^۲

۱. غیرت فقط به مردان داده شده (غیرت زنان برخاسته از حسادت است).
۲. زنان بیش از مردان حیا می‌ورزند (از ده جزء حیا، نه جزء آن در زنان قرار داده شده است).
۳. زنان در مقایسه با مردان در برابر ارضا نشدن مقاوم‌ترند.
۴. مردان از نظر استدلال منطقی از زنان تواناترند.
۵. مردان از نظر تعقل برتر از زنان‌اند.
۶. مردان از نظر جنسی زودتر تحریک می‌شوند و بیش از زنان از طریق بینایی به تهییج جنسی می‌رسند.

۷. میل جنسی مردان از نظر کمی، و میل جنسی زنان از نظر کیفی بیشتر است.
۸. ضعیف بودن زنان از نظر رؤیت نسبت به مردان.
۹. مردان از نظر قوای جسمی قوی‌ترند.
۱۰. صبر و تحمل زنان بیش از مردان است (در هنگام بارداری توان زن دو برابر می‌شود).
۱۱. جهاد و میدان رزم ویژه زنان قرار داده شده است (جهاد زنان شوهرداری نیکو و تحمل بدخلقی همسر است).

۱۲. عدم توانایی کافی زنان در امور حکومتی و نظامی.

آنچه گفته آمد، نمونه‌هایی از آموزه‌های اسلام در بیان تفاوت‌های طبیعی و جنسیتی میان زن و مرد بود که خود دلیل نظم و تدبیر در صنع خداوندی است. در حدیث معروف مفضل در

۱. در روایتی آمده ابراهیم نبی (ع) از خداوند دختری طلب کرد تا پس از مرگ بر وی بگرید و عزایش را گرم نگهدارد (همان، ج ۲۰، ص ۳۶۱).

۲. جهت پیگیری تحلیلی بحث راز و رمز تفاوت‌ها در آموزه‌های دینی و آشنایی با مصادیق بیشتر و منابع مربوطه حدیثی رک به: زیبایی‌نژاد، هویت و نقش‌های جنسیتی، ص ۹۸-۶۵؛ علاسوند، زن در اسلام، ج ۱، ص ۸۰-۶۲.

تفاوت خلقت زن و مرد، امام صادق(ع) می‌فرماید: اینکه در صورت مرد مو می‌روید و در زن چنین نیست، علت آن است که مرد را سرپرست زن و زن را سبب توجه مرد قرار داده است؛ به مرد محاسن عطا کرد تا سبب هیبت و شکوه او گردد و آن را از زن برداشت تا باعث شادابی و زیبایی صورتش شود و زمینه روابط زناشویی را فراهم کند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۸۸).

علامه طباطبایی احساسات لطیف زن و اندیشه‌ورزی مردان را ناظر به جنبه‌های فیزیولوژیکی مانند کوچک‌تر بودن اندازه مغز زنان و ضعیف‌تر بودن قلب، شریان‌ها، اعصاب و عضلات وی در مقایسه با مرد می‌داند (طباطبایی، ۱۳۸۴، ص ۵۵).

در امور اجتماعی نیز در اسلام تأکید شده است که توان و ویژگی‌های هر کدام از زن و مرد را در واگذاری امور به آنان باید در نظر گرفت و به آنها مسئولیت سپرد. نمونه این امر، تقسیم کار میان علی(ع) و فاطمه(س) در اختصاص امور داخل و بیرون خانه میان آن‌دوست (الحر العاملی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۷۲) که مورد توافق و رضایت هر دو بوده است. این داستان در عین تأکید بر تفکیک جنسیتی امور میان زن و مرد، چنین می‌رساند که فعالیت زنان در بیرون از خانه نه تنها ممنوع نیست، بلکه مشروط به رعایت عفاف و حجاب، مجاز شمرده شده است؛ همان‌گونه که در دیگر سو، کار کردن مرد در خانه، به‌خصوص با نگاه تعاون و کمک به همسر، مورد تأکید و ستایش است؛ چنان‌که در سیره خانوادگی علی(ع) و فاطمه(س) نیز مشهود است (همان، ج ۱۲، ص ۳۹).

پیامدهای نگاه تک‌جنسیتی

عدم التزام به تفاوت‌های جسمی، طبیعی و تکوینی زن و مرد، تاکنون نتایج ناگوار متعددی دربر داشته که از آن جمله، انحلال نظام خانواده و کم‌رنگ شدن نقش مادری و همسری است. کاهش جذابیت زن و مرد برای همدیگر، کم شدن انگیزه تشکیل خانواده و افزایش تک‌زیستی، تزلزل ساختار و اثرگذاری خانواده و افزایش طلاق، از جمله پیامدهای عدم توجه به هویت جنسی متفاوت زن و مرد است (بدانتر، ۱۳۷۷، ص ۲۴۷-۲۴۹).

۱. در حدیثی از پیامبر(ص)، طلب روزی حلال بر مرد و زن مسلمان واجب شمرده شده است (شعیری، ۱۳۸۳، ص ۱۳۹)، یا اینکه حضرت به زن عطر فروش سفارش می‌کند زمانی که چیزی می‌فروشی، نیکو معامله کن (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۷۲).

به گفته یکی از نویسندگان غربی، اگر زنان و مردان نسبت به تفاوت‌های بیولوژیکی آگاه نگردند و هرکدام از آنان انتظارات و توقعات خود را برتر از دیگری بدانند، روابطشان شکاف برمی‌دارد. بیشتر اضطراب‌ها در روابط، به این تفکر غلط برمی‌گردد که زنان و مردان برابر هستند و نیازها و آرزوهای یکسانی دارند. برای اولین بار در تاریخ بشریت، به پسران و دختران می‌آموزیم که هردو برابرند و توانایی‌های برابر دارند؛ وقتی بزرگ شدند، یک روز از خواب بیدار می‌شوند و متوجه می‌شوند که مثل شب و روز با هم فرق دارند. از این‌رو جای تعجب نیست که جوانان این‌قدر در روابط و ازدواجشان مشکل دارند. هر طرحی که اساس تفکر آن برابری جنسیت است، بر زمینی سست و بی‌ثبات بنا شده است (پیس و پیس، ۱۳۸۲، ص ۳۸۳).

برخی دیگر از پیامدهای کم‌رنگ شدن مرزهای جنسیتی، به‌ویژه در شکستن بنیادهای دینی و اعتقادی انسان‌ها عبارتند از: کم‌رنگ شدن حیا و عفاف در زنان و غیرت در مردان، کنار رفتن اصول ثابت اخلاقی و مصالح اجتماعی و عدم اجازه جوانان اروپایی جهت وضع قوانینی که شادکامی آنها را محدود کند؛ همچنین هم‌جنس‌گرایی، روابط جنسی میان محارم، تغییر مطالبات زنان به سمت مطالبات مردانه، افزایش بیماری‌های مختلف به‌ویژه اضطراب و افسردگی و افزایش تخصصات و کاهش کارآمدی در خانه و اجتماع (زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۸، ص ۱۱۴-۱۱۲). در نهایت آنکه، رویکردهای یگانه‌انگارانه زن و مرد مانند جنبش‌های فمینیستی، باعث کشاندن زنان به فضای مردانه و در نتیجه بی‌توجهی به کرامت انسانی آنها شده است.

نتیجه

در این پژوهش به اثبات رسید که میان زن و مرد هم از نگاه علوم تجربی و روان‌شناسی و هم از منظر آموزه‌های دینی، تفاوت‌های طبیعی و تکوینی متعددی وجود دارد. مباحث پیش‌گفته ناقض این تفکر است که گفته شود تفاوت‌ها تنها خاستگاه اجتماعی و تربیتی داشته و ریشه در زمینه‌های زیستی ندارند؛ حال آنکه ادله زیست‌شناختی این نگاه را قاطعانه رد می‌کند و چنین اشعار می‌دارد که هورمون‌ها و برنامه‌ریزی مغز، مسئول اصلی رفتارها، حالات و سلیقه‌هاست، نه جبر اجتماعی و فرهنگی.

همچنین از دیگر سو عدم التزام به تفاوت‌ها و اصرار بر مشابهت‌های طبیعی می‌تواند نتایج ناگوار متعددی مانند انحلال نظام خانواده و کم‌رنگ شدن نقش مادری و همسری را به دنبال داشته باشد.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- اسکویی، نسرین و زهرا انصاری، هویت، تهران: ایتا، ۱۳۸۰.
- بازیس، میخائیل اس و ریچارد جی. گلز، «تبعیض جنسی»، پیام زن، ترجمه فریبا شایگان، ش ۱۰۶، ۱۳۷۹.
- بدانتر، الیزابت، «عصر تشابه جنس‌ها»، مجله زنان، ترجمه افسانه وارسته‌فر، ش ۴۸، ۱۳۷۷.
- پیس، باربارا و آلن پیس، چرا مردان به حرف زنان گوش نمی‌دهند و چرا زنان زیاد حرف می‌زنند و بد پارک می‌کنند؟، ترجمه محسن جده‌دوست و آذر محمودی، تهران: فصل سبز، ۱۳۸۲.
- الحر العاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ۱۳۷۴.
- حسینی، سید هادی و دیگران، کتاب زن، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۱.
- حقگو، حجت‌الله، «تفاوت‌های ساختارهای مغزی زن و مرد و تأثیرهای شناختی آنها»، مجموعه مقالات جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی، قم: مؤسسه امام خمینی(ره)، ۱۳۹۰.
- زیبایی‌نژاد، محمدرضا، هویت و نقش‌های جنسیتی، تهران: مرکز امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، ۱۳۸۸.
- سیف، سوسن و دیگران، روان‌شناسی رشد ۱، چ ۸، تهران: سمت، ۱۳۷۷.
- شعیری، تاج‌الدین محمد بن محمد، جامع‌ال‌اخبار، چ ۲، قم: رضی، ۱۳۸۳.
- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بابویه قمی، من لا یحضره الفقیه، چ ۳، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- طباطبایی، سید محمدحسین، زن در قرآن، تحقیق محمد مرادی، قم: دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی، ۱۳۸۴.
- علاسوند، فریبا، زن در اسلام، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۹۰.
- کارل، الکسیس، انسان موجود ناشناخته، ترجمه حمید عنایت، چ ۸، تهران: امیر بهادر، ۱۳۷۸.

- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری، چ ۴، بیروت: دار صعب و دارالتعارف، ۱۴۰۱ق.
- گری، جان، مردان مریخی و زنان ونوسی، ترجمه لوئیز عندلیب و اشرف عدیلی، چ ۱۳، تهران: علم، ۱۳۸۰.
- گنجی، حمزه، روان‌شناسی تفاوت‌های فردی، تهران: بعثت، ۱۳۷۰.
- لطف‌آبادی، حسین، روان‌شناسی رشد ۲، چ ۴، تهران: سمت، ۱۳۸۱.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۴ق.
- هاید، زانت، روان‌شناسی زنان، ترجمه بهزاد رحمتی، تهران: لادن، ۱۳۷۷.